

Wstęp

Postać Antoniego Pawła Sułkowskiego nie doczekała się jak dotąd pełnej naukowej biografii, chociaż był on ważnym uczestnikiem wydarzeń wojskowych i politycznych na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX w. Antoni Paweł już za życia wzbudzał wiele skrajnych emocji i kontrowersji. Ten arystokrata z rodu Sułkowskich wykazywał się bardzo dużą ambicją oraz przeświadczeniem o swej wielkości i predyspozycjach, co przysparzało mu wielu nieprzychylnych opinii. Zastrzeżenia pod adresem Sułkowskiego mogły wynikać również z postrzegania jego kariery. Twierdzono, że nie miał umiejętności wystarczających do piastowania wysokich godności wojskowych. Mimo to zadziwiająco szybko uzyskał najwyższy stopień oficerski w Wojsku Polskim: rozpoczął służbę w 1806 r. w stopniu pułkownika i po zaledwie kilku latach, w 1813 r. awansował do rangi generała dywizji. Mający wówczas 28 lat Sułkowski stał się najmłodszym posiadaczem tego stopnia w historii Wojska Polskiego. Pojawiły się wówczas głosy, które podkreśliły jego inteligencję i odwagę, jaką wykazywał się na polu bitwy. Złośliwe opinie w pewnym stopniu mogły wynikać z zazdrości wobec jego szybkiego sukcesu, ponieważ nie brakowało mu cnót żołnierskich. Dowiódł ich podczas służby w kampaniach napoleońskich na Pomorzu Zachodnim, w Hiszpanii, Rosji i Niemczech. Powodzenie Sułkowskiego, przy jego nieskrywanej ambicji i wyniosłości, sprawiało, że jemu współcześni nierzadko surowiej oceniali wady młodego oficera, który z łatwością potrafił pozyskać przychylność swoich przełożonych¹.

Na negatywną ocenę Antoniego Pawła Sułkowskiego rzutowała przede wszystkim jego postawa z końca października 1813 r., kiedy po klęsce w bitwie pod Lipskiem niespodziewanie objął po śmierci księcia Józefa Poniatowskiego naczelne dowództwo nad Wojskiem Polskim. Już po kilku dniach Sułkowski podał się do dymisji i opuścił resztki polskiego korpusu, którego żołnierze postanowili trwać przy cesarzu Francuzów. W efekcie Antoni Paweł został zapamiętany

---

1 A. Nieuważny: *Napoleońscy Sułkowscy czyli o meandrach legendy*. W: *Sułkowscy. Życie i dzieło. Materiały z sesji naukowej „Sułkowscy — życie i dzieło”*, Zamek w Rydzynie, 23—26 września 1998. Red. Z. Moliński. Leszno 1999, s. 98.

jako ten, „który nie chciał Napoleonowi dochować wierności do końca”². Znaczenie miała również jego wstrzemięźliwa postawa wobec powstania listopadowego. Jego niewątpliwe poświęcenie dla sprawy narodowej zarówno w czasach Księstwa Warszawskiego, jak i Wielkiego Księstwa Poznańskiego zostało zapomniane. Zapewne swoją rolę odegrała w tym powstała w XIX w. romantyczna legenda Józefa Sułkowskiego, adiutanta Napoleona z okresu kampanii włoskiej i wyprawy do Egiptu³. Pomimo rozbieżnych opinii, dotąd żaden badacz nie podjął się w pełni zrewidowania ocen ciekawej i złożonej sylwetki Antoniego Pawła Sułkowskiego. Pamięć o Józefie Sułkowskim (1770/1773—1798), nieprzeciętnie zdolnym młodzieńcu, utalentowanym pisarzu, naukowcu, żołnierzu kampanii 1792 r., gorącym wyznawcy republikańizmu, adiutancie i uczestniku wojen Bonapartego, była żywa w okresie Księstwa Warszawskiego i późniejszych latach. Pamiętano, że ze wszystkich Polaków (za wyjątkiem Marii Walewskiej) był on najbliższym Napoleona i chętnie tę bliskość podkreślano. Początek legendy Sułkowskiego, a zarazem wątku czarnej legendy napoleońskiej, historycy widzieli w 1832 r., wraz z publikacją pamiętników i życiorysu Sułkowskiego przez Hortensjusza de Saint-Albin⁴. Praca ta odświeżyła pamięć o poległym bohaterze podczas antyfrancuskiego powstania w Kairze w 1798 r., podobnie jak umieszczenie jego nazwiska na ukończonym dopiero w 1836 r. paryskim Łuku Triumfalnym. Chociaż Szymon Askenazy nazwał zawarte w pracy de Saint-Albin oskarżenia Bonapartego o śmierć adiutanta „bajką” i „niedorzecznym wymysłem”, Sułkowski stał się bohaterem republikańców polskich XIX w. i „ofiarą” „wschodniego gestu” Napoleona, mówiącego — idź i zgiń. W nowszej literaturze niedorzeczność takiego rozumowania podkreślił Stanisław Kirkor, zwracając uwagę na fakt, że gorących republikańców było przy Napoleonie znacznie więcej i żadnego z nich cesarz na śmierć nie posłał⁵.

2 Ibidem, s. 98.

3 M. Brandys: *Oficer największych nadziei*. Warszawa 1965, s. 22 i nn.; A. Jeziorowski: *Józef Sułkowski — mit i rzeczywistość*. W: *Sułkowscy. Życie i dzieło. Materiały z sesji naukowej „Sułkowscy — życie i dzieło”, Zamek w Rydzynie, 23—26 września 1998*. Red. Z. Moliński. Leszno 1999, s. 107—120; M. Czeppe, A. Nieuważny, J. Pawlikowski: *Sułkowski Józef*. W: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB). T. 45. Kraków 2007—2008, s. 567—570.

4 J. Sułkowski. *Mémoires historiques, politiques et militaires sur les révolutions de Pologne 1792, 1794, la campagne d’Italie 1796, 1797, l’expédition du Tyrol, et les campagnes d’Égypte 1798, 1799*, publiés par Hortensius de Saint-Albin. Paris 1832; A. Nieuważny: *Napoleońscy Sułkowscy...*, s. 96—97. Andrzej Grodek udowodnił, że autorem biografii był niechętny generałowi Janowi Henrykowi Dąbrowskiemu i Bonapartemu, a bliski Sułkowskiemu Piotr Maleszewski, Saint-Albin popełnił zaś plagiat, wykorzystując papiery po zmarłym Polaku, zob. A. Grodek, *Kradzież literacka przed stu laty. O autorstwo pierwszej biografii Sułkowskiego*. W: Idem: *Studia z historii myśli ekonomicznej*. T. 1. Warszawa 1963, s. 211—224.

5 S. Askenazy: *Napoleon a Polska*. T. 3. Warszawa—Kraków 1919, s. 405; S. Kirkor: *Pod sztandarami Napoleona*. Londyn 1982, s. 128—129; A. Nieuważny: *Napoleońscy Sułkowscy...*, s. 96.

Dlatego jak trafnie zauważył Andrzej Nieuważny: „Książę Antoni Paweł Sułkowski nie miał w legendzie najmniejszych szans. Choćby dlatego, że w przeciwieństwie do Józefa przeżył wojny i zaznał osobistego szczęścia, a i przez długi czas fortuna zdawała mu się sprzyjać”⁶.

Biogram księcia Antoniego Pawła Sułkowskiego o charakterze hagiograficznym umieściła w swych pamiętnikach Natalia Kicka⁷, która bazowała na rękopisie stworzonym przez najstarszą córkę księcia — Taidę Karolinę. Taida opracowała krótką biografię ojca, opartą na jego wspomnieniach do 1830 r.⁸ Natalia Kicka rozszerzyła ją o dodatkowe informacje, uzupełniając narrację o dalsze losy życia księcia, zmarłego w roku 1836. Próbę bliższego przedstawienia sylwetki Sułkowskiego podjął także m.in. Robert Bielecki we wstępie do wydanych przez siebie listów księcia z kampanii napoleońskich z lat 1808—1813⁹. Jest to ogólny zarys kolejnych etapów życia księcia, części źródeł z Archiwum Książąt Sułkowskich, którego pozostałości znajdują się w Bibliotece Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, bazujący na — w głównej mierze wspomnianych biografiach pióra członków rodziny Sułkowskiego. Bielecki dokonał w niektórych fragmentach biograficznych nadinterpretacji treści listów, m.in. sugerował, że Sułkowski wprost przyznawał się żonie do swojej niewierności, czy do marzeń o królewskiej koronie¹⁰. Ponadto życiorys Jana Nepomucena Sułkowskiego i Antoniego Pawła Sułkowskiego opisał Andrzej Nieuważny, który zaprezentował tych mniej znanych „napoleońskich” członków rodu na tle legendy Józefa Sułkowskiego¹¹. Artykuły traktujące o życiu księcia Sułkowskiego w sposób przekrojowy napisali również Andrzej Stroynowski i Olga Abramczuk¹². Biogram Antoniego Pawła Sułkowskiego, również niepozbawiony drobnych błędów, został opublikowany w Polskim Słowniku Biograficznym przez Michała Baczkowskiego i Andrzeja Nieuważnego¹³. Natomiast w ostatnich latach ukazało się wiele artykułów,

---

6 A. Nieuważny: *Napoleońscy Sułkowscy...*, s. 97.

7 N. Kicka: *Pamiętniki*. Oprac. J. Dutkiewicz, T. Szafranski. Warszawa 1972, s. 408—432.

8 Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (dalej: BPTPN), *Archiwum książąt Sułkowskich z Rydzyny*, T.K. Sułkowska, *Notices biographiques sur le Prince Antoine Sułkowski*, VI 1830, rkp. 1368.

9 A.P. Sułkowski: *Listy do żony z wojen napoleońskich*. Oprac. R. Bielecki. Warszawa 1987.

10 R. Bielecki: *Wstęp*. W: A.P. Sułkowski: *Listy...*, s. 20, 38.

11 A. Nieuważny: *Napoleońscy Sułkowscy...*, s. 95—106.

12 O. Abramczuk: *Książę generał Antoni Paweł Sułkowski IV ordynat rydzynski*. „Rydzyniak” 1996, nr 5—6 (1—2); A. Stroynowski: *Generał ks. Antoni Paweł Sułkowski*. W: *Księstwo Warszawskie w historii i tradycji napoleońskiej (1807—2007)*. Red. K. Bucholc-Srogosz, M. Trąbski. Częstochowa 2008, s. 15—28.

13 M. Baczkowski, A. Nieuważny: *Sułkowski Antoni Paweł*. W: PSB. T. 45. Kraków 2007—2008, s. 537—539.

które analizują poszczególne aspekty działalności wojskowej i politycznej księcia Antoniego Pawła Sułkowskiego¹⁴.

Historycy już od dłuższego czasu postulowali konieczność stworzenia biografii Antoniego Pawła Sułkowskiego. Jan Baumgart w rękopisie pracy doktorskiej z 1945 r. pt. *Bracia Sułkowscy, pochodzenie i młodość* pisał: „Postać ta zasługuje w całej pełni na opracowanie specjalnej monografii”¹⁵. Szczególnie ważny głos w sprawie stworzenia kompletnego opisu życia Sułkowskiego zabrał Andrzej Nieuważny: „Skoro więc mniej wielbi się stojących na romantycznych cokołach Józefów, może idzie lepszy czas dla Antonich — pragmatyków, karierowiczów, gospodarzy, mężów i ojców, obywateli, bohaterów, a czasem tchórzy, słowem — nie legend, a zwykłych ludzi? (...) czekamy na spełnienie naznaczonego manią wielkości w formie, ale po ludzku wołającego o pamięć westchnienia niespełnionego herosa Antoniego Sułkowskiego”¹⁶. Postulat ten powtórzyli Stanisław Borowiak w pracy poświęconej dziejom ordynacji rydzynskiej na przełomie XIX i XX w.¹⁷ oraz Henryk Palkij w artykule poświęconym Sułkowskim, w którym zwrócił uwagę na stosunkowo obszernie zachowany materiał źródłowy dotyczący Antoniego Pawła Sułkowskiego¹⁸.

Biografistyka jest formą pisarstwa historycznego o długiej tradycji, która sięga starożytności. Już wtedy ukształtowały się jej zasadnicze cechy, takie jak dążenie do integralnego oraz indywidualizującego przedstawienia postaci, a także poszukiwanie motywów działania człowieka oraz sensu jego egzystowania w danej rzeczywistości historycznej. Naukowa biografistyka historyczna rozwinęła się

---

14 D. Madziar: *Początki kariery wojskowej księcia Antoniego Pawła Sułkowskiego*. W: *Zapomniani książęta? Sułkowscy w XVIII—XX wieku*. Red. G. Madej, D. Nawrot. Katowice 2016; Idem: *Książę Antoni Paweł Sułkowski podczas kampanii hiszpańskiej (1808—1810)*. W: *Doktoranckie spotkania z historią*. T. 2. Olsztyn 2016; Idem: *Działania dywizji kawalerii księcia generała Antoniego Pawła Sułkowskiego pod Altenburgiem i Penig w 1813 roku*. W: *Studia nad epoką napoleońską*. T. 2. Oświęcim 2016; Idem: „Daję Wam słowo honoru, że w żadnym razie nie przekroczę Renu” — ocena postawy księcia Antoniego Pawła Sułkowskiego w 1813 r. przez współczesnych. W: *Additamenta Historica. Studia z dziejów dalekich i bliskich*. Red. B. Klasa. Gdańsk 2016; Idem: *Książę Antoni Paweł Sułkowski w nowej rzeczywistości politycznej na ziemiach polskich w latach 1814—1818*. W: *Wielkie rody na ziemiach polsko-litewskich w XVI—XX wieku. Postacie i legendy. Działalność i pamięć. Majątki rodowe i ich znaczenie*. Red. N. Kasperek, T. Zych, R. Pawłoszek. Olsztyn—Tarnobrzeg 2017; J. Czuby: *Honor czy defetyzm? Dylematy Antoniego Pawła Sułkowskiego na tle wyborów Polaków w 1813 roku*. W: *Zapomniani książęta?...*

15 Biblioteka Kórnicka Polska Akademia Nauk (dalej: BKPAN), Baumgart Jan, *Bracia Sułkowscy, pochodzenie i młodość, 1945 r.*, rkp. 13661, s. 15.

16 A. Nieuważny: *Napoleońscy Sułkowscy...*, s. 106.

17 S. Borowiak: *Sprawa ordynacji rydzynskiej na tle walki o ziemię w Poznańskim na przełomie XIX i XX wieku*. Poznań 2008, s. 71—72.

18 H. Palkij: *Sułkowscy herbu Sulima*. W: *Sułkowscy. Życie i dzieło...*, s. 25—27.

szczególnie w zakresie stosowanych metod uprawiania tego gatunku historyograficznego. We współcześnie formułowanych postulatach metodologicznych podkreśla się m.in. konieczność ukazywania bohatera na tle epoki i wymóg stosowania instrumentów oraz teorii badawczych stworzonych w naukach społecznych. Stąd zadaniem biografii naukowej nie powinno być wyłącznie odтворzenie wydarzeń z życia badanej postaci. Na ukształtowanie osobowości człowieka i jego poglądów wpływają w dużym stopniu otoczenie rodzinne, grupy rówieśnicze, konkretny krąg kulturowy i warstwa społeczna, do której dana jednostka należy¹⁹.

Dlatego przedstawienie oraz ocena działalności wojskowej i politycznej księcia Antoniego Pawła Sułkowskiego w latach 1806—1836 nie były jedynym celem niniejszej pracy. Należało przy tym wskazać czynniki zewnętrzne i wewnętrzne, które wpłynęły na szybki rozwój jego kariery, oraz ocenić, czy jej przebieg był typowy dla tego okresu i jak przedstawiał się na tle służby wojskowej pozostałych członków generalicji polskiej. W celu wyjaśnienia tych kwestii podjęto próbę określenia elementów osobowości wyróżniających Sułkowskiego wśród przedstawicieli elity społecznej. Aby wyjaśnić motywy decyzji (o wstąpieniu do wojska) i działalności wojskowo-politycznej Sułkowskiego, oprócz zarysowania czynników zewnętrznych podjęto próbę rekonstrukcji systemu wartości, którym kierował się książę, oraz celów i motywacji, które z tego wynikały. Dzięki temu można było w pełni przedstawić sylwetkę Antoniego Pawła Sułkowskiego w różnych etapach jego życia, z uwzględnieniem zmieniającej się rzeczywistości politycznej ziem polskich w pierwszej połowie XIX w.

Działalność wojskowa i polityczna księcia została przedstawiona na marginesie analizowanych przez historyków wydarzeń. Podczas kampanii 1807 r. na Pomorzu operacje 1. pułku piechoty, który swoim asumptem wystawił Sułkowski, opisali m.in. Janusz Staszewski²⁰ i Hieronim Kroczyński²¹. Opis wyprawy hiszpańskiej polskich pułków, w tym 9. pułku piechoty dowodzonego przez Sułkowskiego, opracował Stanisław Kirkor²². Listy księcia z kampanii hiszpańskiej nie były znane Kirkorowi, dlatego udział ich autora w wojnie został opisany powierzchownie. Zbiorczy charakter monografii Kirkora nie pozwolił mu na

---

19 T. Łępkowski: *Kilka uwag o historycznej biografistyce*. „Kwartalnik Historyczny” 1964, T. 71, nr 3, s. 710—716; J. Jedlicki: *Autorzy i bohaterowie*. „Kwartalnik Historyczny” 1964, T. 71, nr 3, s. 717—726; E. Rostworowski: *Biografia, biogram, historia grup i pokoleń*. „Kwartalnik Historyczny” 1973, T. 80, nr 2, s. 352—359; G. Zalejko: *Z metodologicznych zagadnień biografistyki historycznej*. „Przegląd Humanistyczny” 1989, nr 8/9, s. 129—141.

20 J. Staszewski: *Wojsko polskie na Pomorzu w roku 1807*. Oświęcim 2013.

21 H. Kroczyński: *Wojsko Polskie na Pomorzu Zachodnim i Krajnie w 1807*. Warszawa 1990.

22 S. Kirkor: *Pod sztandarami Napoleona*. Londyn 1982.

szczegółowe przedstawienie roli polskich pułków piechoty Księstwa Warszawskiego w wojnie hiszpańskiej Napoleona. Monografie kampanii 1812 i 1813 r., których Sułkowski był uczestnikiem, opracowali m.in. Marian Kukiel²³ i Mariusz Łukasiewicz²⁴. Ważne, klasyczne prace traktujące o okresie napoleońskim i polskim czynie zbrojnym napisali Bronisław Gembarzewski²⁵ i Marian Kukiel²⁶. Wartościowe są opracowania Jarosława Czubatego dotyczące trudnych wyborów politycznych Polaków w okresie napoleońskim i początku tworzenia się Królestwa Polskiego. Autor powołał się na relacje Sułkowskiego w celu przedstawienia zmian poglądów polskiej elity politycznej w chwili przegranej Napoleona²⁷. Książę Sułkowski ujęty jest również w pracy Czubatego poświęconej analizie grupy generalicji polskiej z okresu 1807—1815²⁸. W opracowaniach dotyczących Wojska Polskiego na początku istnienia Królestwa Polskiego o postaci Sułkowskiego wspominali m.in. Bronisław Gembarzewski²⁹, Wacław Tokarz³⁰ i Maciej Trąbski³¹. Działalność polityczna księcia z okresu 1824—1836 ujęta została w klasycznych, ale wciąż aktualnych pracach poświęconych historii Wielkiego Księstwa Poznańskiego autorstwa m.in. Stanisława Karwowskiego³², Ludwika Żychlińskiego³³, Jana Wąsickiego³⁴ i Franciszka Paprockiego³⁵.

Podstawę źródłową pracy stanowią materiały archiwalne i publikowane. Dla poznania motywacji, poglądów i osobowości Sułkowskiego oraz jego otoczenia najistotniejsze były pozostałości dokumentacji z Archiwum Sułkowskich z Rydzyny, przechowywane w Bibliotece Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W dużej mierze uległo ono zniszczeniu podczas II wojny światowej, jednak jego

23 M. Kukiel: *Wojna 1812 roku*. T. 1—2. Kraków 1937.

24 M. Łukasiewicz: *Armia księcia Józefa 1813*. Warszawa 1986.

25 B. Gembarzewski: *Wojsko Polskie. Księstwo Warszawskie 1807—1814*. Warszawa 1905.

26 M. Kukiel: *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej*. Reprint. Poznań 1996.

27 J. Czubaty: *Księstwo Warszawskie (1807—1815)*. Warszawa 2011; Idem: *Zasada „dwóch sumień”. Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795—1815)*. Warszawa 2005.

28 J. Czubaty: *Wodzowie i politycy. Generalicja polska lat 1806—1815*. Warszawa 1993.

29 B. Gembarzewski: *Wojsko Polskie. Królestwo Polskie 1815—1830*. Warszawa 1903.

30 W. Tokarz: *Armia Królestwa Polskiego (1815—1830)*. Piotrków 1917; Idem: *Komitet Organizacyjny Wojskowy 1814—1815*. „Bellona” 1919, r. II, z. 11.

31 M. Trąbski: *Kawaleria Królestwa Polskiego 1815—1830*. Warszawa 2011; Idem: *Armia wielkiego księcia Konstantego. Wyszkołenie i dyscyplina Wojska Polskiego w latach 1815—1830*. Oświęcim 2013.

32 S. Karwowski: *Historia Wielkiego Księstwa Poznańskiego*. T. 1. Poznań 1918.

33 L. Żychliński: *Historia Sejmów Wielkiego Księstwa Poznańskiego do r. 1847*. T. 1. Poznań 1867.

34 J. Wąsicki: *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815—1839. Studium historycznoprawne*. Warszawa—Poznań 1980.

35 F. Paprocki: *Wielkie Księstwo Poznańskie w okresie rządów Flottwella (1830—1841)*. Poznań 1970.

zawartość w okresie międzywojennym opracował Jan Baumgart, który wyniki swoich prac opublikował w „Rocznikach Historycznych”³⁶. Stąd i z notatek Baumgarta, które wykonał na podstawie materiałów z Archiwum Sułkowskich do swojej pracy doktorskiej, wiemy, że nie przetrwały szczególnie ciekawe dla omawianego tematu bogate zbiory dokumentacji wojskowej i politycznej księcia Antoniego Pawła Sułkowskiego³⁷.

W badaniach nad okresem napoleońskim najważniejszy jest zbiór korespondencji Antoniego Pawła Sułkowskiego do żony Ewy z Kickich Sułkowskiej z lat 1808—1813, których trudu przetłumaczenia i wydania podjął się Robert Bielecki. Oryginały tej korespondencji znajdują się w Bibliotece Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk³⁸. Co podkreślił Bielecki we wstępie, listy i dzienniki Sułkowskiego pisane były po francusku z małymi fragmentami po polsku, pismem trudnym do odczytania i składanym kursywą³⁹. Równie ważne dla badanego tematu są materiały, które przetrwały w Bibliotece Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, a nie zostały dotąd w pełni opracowane. Są to korespondencja Sułkowskiego z żoną Ewą z Kickich Sułkowską z lat 1814—1817⁴⁰, 1818, 1821 i 1823⁴¹; fragmentaryczna korespondencja księcia z różnymi osobami z lat 1793—1833⁴²; listy jego matki — Karoliny wysłane do różnych osobistości,

---

36 J. Baumgart: *Historia i zawartość archiwum książąt Sułkowskich w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk*. „Roczniki Historyczne” 1939, T. 15, z. 1, s. 116—147. O wojennych losach biblioteki PTPN zob. Idem: *Bibliotekarstwo. Biblioteki. Bibliotekarze — wybór prac*. Warszawa 1983, s. 162—173.

37 BKPAN, *Wypisy źródłowe J. Baumgarta z lat 1725—1833 z archiwum Sułkowskich (materiały do pracy doktorskiej)*, rkp. 13693, 13694; J. Baumgart: *Historia i zawartość...*, s. 126, 134, 138, 142. Zniszczeniu uległy m.in. listy i rozkazy gen. Jana Henryka Dąbrowskiego do Antoniego Pawła Sułkowskiego z okresu kampanii 1807 r.; rozkazy wielkiego księcia Konstantego; korespondencja Sułkowskiego o pensję rosyjską po 1822 r.; ogólne dokumenty wojskowe z lat 1806—1818; dokumenty dotyczące służby wojskowej Sułkowskiego w Hiszpanii w latach 1808—1810 i kampanii rosyjskiej w 1812 r.; dokumenty dotyczące działalności politycznej Sułkowskiego na sejmach prowincjonalnych, czy też jego dziennik z lat 1826—1833.

38 BPTPN, *Archiwum książąt Sułkowskich z Rydzyny, Listy Antoniego Pawła Sułkowskiego do żony Ewy z Kickich Sułkowskiej z lat 1808—1810*, rkp. 1369; ibidem, *Archiwum książąt Sułkowskich z Rydzyny, Listy Antoniego Pawła Sułkowskiego do żony Ewy z Kickich Sułkowskiej z lat 1812—1814*, rkp. 1370.

39 A.P. Sułkowski: *Listy do żony z wojen napoleońskich*. Oprac. R. Bielecki. Warszawa 1987.

40 BPTPN, *Archiwum książąt Sułkowskich z Rydzyny, Listy Antoniego Pawła Sułkowskiego do żony Ewy z Kickich Sułkowskiej z lat 1812—1814*, rkp. 1370; ibidem, *Archiwum książąt Sułkowskich z Rydzyny, Listy Antoniego Pawła Sułkowskiego do żony Ewy z Kickich Sułkowskiej z lat 1815—1817*, rkp. 1371.

41 BPTPN, *Archiwum książąt Sułkowskich z Rydzyny, Listy Antoniego Pawła Sułkowskiego do żony Ewy z Kickich Sułkowskiej. Lata 1818, 1821, 1823 i b. d.*, rkp. 1372.

42 BPTPN, *Archiwum książąt Sułkowskich z Rydzyny, Korespondencja Antoniego Pawła Sułkowskiego z lat 1793—1832. Fragmenty*, rkp. 1373.

członków rodziny (w tym jej męża — Antoniego Sułkowskiego), w których m.in. zabiegała o protekcję dla syna, ale także wspominała o kwestiach jego wychowania⁴³; korespondencja wysłana do Ewy z Kickich Sułkowskiej od różnych osób w latach 1808—1824⁴⁴, a także fragmenty korespondencji Teresy Kickiej do siostry Ewy z Kickich Sułkowskiej⁴⁵. W zbiorach wspomnianej biblioteki znajdują się również zachowane fragmenty relacji Sułkowskiego z jego podróży do Paryża w 1806 r.⁴⁶ i Petersburga w latach 1815—1817⁴⁷ oraz dzienników z lat 1821—1823⁴⁸. Równie istotne dla poznania rodu Sułkowskich były wypisy z archiwum Sułkowskich nieistniejących już dokumentów dokonane przez Jana Baumgarta, obecnie znajdujące się w Bibliotece Polskiej Akademii Nauk w Kórniku⁴⁹.

Listy Sułkowskiego do żony mają charakter prywatny. Trudno znaleźć w polskiej literaturze dotyczącej epoki Księstwa Warszawskiego inną paroletnią, ciągłą korespondencję dwojga ludzi, którzy byli świadkami istotnych wydarzeń politycznych i wojskowych⁵⁰. Czyni ją to szczególnie ciekawym i wartościowym źródłem historycznym, pomagającym poznać historię Księstwa Warszawskiego. Z powodu ściśle osobistego charakteru korespondencji Sułkowski nie narzucał sobie ograniczeń. W listach do żony, której w pełni ufał i przed którą nie miał tajemnic, nie krył swoich ambicji, zamiarów i szczerych, nieraz krytycznych ocen. Przy tym ujawniał swoje cechy charakteru. Co szczególnie ważne, jego

---

43 BPTPN, *Archiwum książy Sułkowskich z Rydzyny, Listy Karoliny Sułkowskiej z hr. Bubna-Littitz do Antoniego Sułkowskiego z lat 1782—1795*. T. 1 i 2, rkp. 1357; ibidem, *Archiwum książy Sułkowskich z Rydzyny, Listy Karoliny Sułkowskiej z hr. Bubna-Littitz do swego syna Antoniego Pawła Sułkowskiego i jego żony Ewy z Kickich Sułkowskiej z lat 1793—1818. Fragmenty korespondencji*, rkp. 1358; ibidem, *Archiwum książy Sułkowskich z Rydzyny, Listy Karoliny Sułkowskiej z hr. Bubna-Littitz z lat 1784—1807 dotyczące głównie wychowania i opieki nad synem Antonim Pawłem Sułkowskim*, rkp. 1359.

44 BPTPN, *Archiwum książy Sułkowskich z Rydzyny, Korespondencja Ewy Sułkowskiej z Kickich z lat 1804—1824*. *Litery A—K*, rkp. 1375 i *Litery L—Z*, rkp. 1376.

45 BPTPN, *Archiwum książy Sułkowskich z Rydzyny, Listy Teresy Kickiej do Ewy Sułkowskiej z Kickich z lat 1808, 1810, 1811 i 1813*, rkp. 1378.

46 BPTPN, *Archiwum książy Sułkowskich z Rydzyny, A.P. Sułkowski, Journal pendant mon sejour à Paris depuis le 23 mars 1806*, rkp. 1363.

47 BPTPN, *Antoni Paweł Sułkowski: Fragmenty dziennika z lat 1816, 1817 i 1819*, rkp. 1365.

48 BPTPN, *Archiwum książy Sułkowskich z Rydzyny, Antoni Paweł Sułkowski: Dziennik z lat 1821—1823*, rkp. 1366.

49 BKPAN, *Wypisy źródłowe J. Baumgarta z lat 1725—1833 z archiwum Sułkowskich (materiały do pracy doktorskiej)*, rkp. 13682, 13683, 13684, 13685, 13687, 13688, 13689, 13693, 13694.

50 Zwrócili na to uwagę Robert Bielecki oraz Michał Świędrowski, który w monografii poświęconej gen. Janowi Krukowieckiemu porównał dużą wartość historyczną listów Sułkowskiego do korespondencji Krukowieckiego i jego małżonki Heleny Krukowieckiej, podkreślając jednak, że jest ona mniej liczna niż zbiory Krukowieckich, zob. M. Świędrowski: *Portret człowieka zapalczego. Generał Jan Krukowiecki w powstaniu listopadowym*. Oświęcim 2013, s. 9.

listy powstawały zaledwie w kilka dni, a czasem godzin po opisywanych wydarzeniach. Są więc wyrazistym odbiciem ówczesnych nastrojów, wrażeń i opinii Sułkowskiego. Korespondencja ta jest przede wszystkim źródłem poznania jego osobowości. Przedstawia cele Sułkowskiego i to, jak zamierzał je realizować. Zawiera również dużo szczegółów z życia codziennego księcia i podległych mu oddziałów, dzięki czemu możemy bliżej poznać jego spojrzenie na służbę wojskową. Oczywiście przy tym typie źródła należy zachować odpowiedni dystans wynikający z bardzo subiektywnej formy narracji.

W celu przeanalizowania losów służby wojskowej Antoniego Pawła Sułkowskiego, jego działalności oraz opinii przełożonych o nim wykorzystano zbiory rękopiśmienne znajdujące się w Archiwum Głównym Akt Dawnych. W śledzeniu dziejów kampanii 1807 r. użyteczne stały się listy mieszczące się w tekach generała Jana Henryka Dąbrowskiego. Przy analizie kolejnych napoleońskich kampanii Sułkowskiego wykorzystano natomiast niezwykle obszerną i dobrze zachowaną dokumentację znajdującą się we francuskich archiwach. Szczególnie ważne dla badanego tematu okazały się kwerendy w Service Historique de la Défense w Vincennes oraz Archive Nationale Pierrefitte-sur-Seine w Paryżu. Zbiory archiwum w Vincennes zawierają korespondencję militarną pomiędzy francuskimi dowódcami, wykazy stanu jednostek, marszruty oraz raporty z przebiegu bitew. Materiały te były niezbędne do zarysowania działalności i służby wojskowej księcia Sułkowskiego w okresie wojen napoleońskich. Nadzwyczaj wartościowy okazał się zbiór korespondencji armii Hiszpanii, który nie został jak dotąd dokładnie przebadany i opracowany przez polskich historyków pod kątem udziału polskich pułków piechoty wchodzących w skład Dywizji Polskiej (Księstwa Warszawskiego) w wojnie w Hiszpanii. Wspomniany wcześniej Stanisław Kirkor nie wykorzystał w pełni w swojej pracy tej korespondencji, jako że oparł się głównie na raportach szefa sztabu IV korpusu, które umieszczane były na końcu jego wykazów liczebnych⁵¹. Natomiast częściową kwerendę w tym zbiorze przeprowadził Robert Bielecki⁵². W Archive Nationale Pierrefitte-sur-Seine w Paryżu skorzystano ze zbioru korespondencji księcia Józefa Poniatowskiego w 1813 r.⁵³, która w większości została wydana przez Adama Skałkowskiego⁵⁴. Nie zamieścił on jednak odpisów raportów Sułkowskiego oraz ważnego — a jak

---

51 Service Historique de la Défense w Vincennes (dalej: SHD), *Situations 4e corps*, 8 C 359.

52 Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: BUW), *Materiały Roberta Bieleckiego, Dywizja Księstwa Warszawskiego*, syg. 48/59.

53 Archive Nationale Pierrefitte-sur-Seine (dalej: ANP), *Campagne d'Allemagne. Rapports du general Lobau, du marechal Victor, du prince Poniatowski. Septembre—octobre 1813*, AF/IV/1662/B.

54 *Korespondencja księcia Józefa Poniatowskiego z Francją*. T. 5. Oprac. A.M. Skałkowski. Poznań 1929.

się zdaje dotąd nieznanego — listu Antoniego Pawła Sułkowskiego z prośbą do Napoleona o dymisję z końca października 1813 r.

W celu przybliżenia kolejnych lat działalności i reorientacji politycznej Sułkowskiego w okresie zmian sytuacji politycznej na ziemiach polskich w latach 1813—1815, poza wspomnianymi listami do żony, przeanalizowano m.in. listy i notatki księcia Adama Jerzego Czartoryskiego znajdujące się w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie⁵⁵ oraz dokumenty po generale Janie Krukowieckim przechowywane w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego⁵⁶. Przy opisie działalności politycznej Sułkowskiego w latach 20. i 30. XIX w. wykorzystano m.in. zbiory znajdujące się w Archiwum Państwowym w Poznaniu, w zespole Naczelnego Prezydium Prowincji Poznańskiej. Uzupełnienie i tło działalności politycznej stanowią pozostałości po działalności społeczno-gospodarczej Sułkowskiego znajdujące się w zespołach majątków ziemskich w Archiwum Państwowym w Poznaniu, a także fragmentaryczna dokumentacja Gimnazjum w Lesznie, nad którym książkę sprawował kuratelę.

Materiał badawczy uzupełniły liczne wydawnictwa źródłowe opracowanej korespondencji. Najistotniejsze były wydane przez Janusza Staszewskiego źródła do badań nad kampanią 1807 r. na Pomorzu⁵⁷ oraz opracowane przez Adama Skałkowskiego listy księcia Józefa Poniatowskiego z lat 1807—1813⁵⁸. Ponadto w niniejszym studium wykorzystano wydaną korespondencję m.in.: marszałka Louisa Davouta⁵⁹, marszałka Louisa-Alexandre'a Berthiera⁶⁰, Józefa Bonaparte⁶¹ oraz Napoleona⁶². Bardzo cenne źródło poznania ocen osoby Sułkowskiego

---

55 Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (dalej: BCzart.), rkp. 5236/IV, 5241/IV, 5297/IV, 6432.

56 BUW, *Zbiór gen. Jana Krukowieckiego*, rkp. 548, 561.

57 *Źródła wojskowe do dziejów Pomorza w czasach Księstwa Warszawskiego*. Cz. 1: *Zajęcie Pomorza 1806/7 r.* Wyd. J. Staszewski. Toruń 1933.

58 Wykorzystano: *Korespondencya księcia Józefa Poniatowskiego z Francją*. T. 3—5. Oprac. A.M. Skałkowski. Poznań 1928—1929.

59 *Correspondance du maréchal Davout, prince d'Eckmühl: ses commandemens, son ministère, 1801—1815*. Oprac. Ch. de Mazade. T. 2. Paris 1885.

60 *Listy szefa sztabu Wielkiej Armii marszałka Aleksandra Berthiera do ks. Józefa Poniatowskiego w 1813 r.* Oprac. M. Łukasiewicz. „Studia do Historii Wojskowości” 1981, nr 24.

61 *Mémoires et correspondance politique et militaire du roi Joseph*. Wyd. A. du Casse. T. 7. Paris 1854.

62 *Correspondance de Napoléon 1er publiée par ordre de l'empereur Napoléon III*. T. 18. Paris 1865; *En marge de la correspondance de Napoléon I. Pièces inédites concernant la Pologne (1801—1815)*. Oprac. A. Skałkowski. Paris 1911; *Napoleon Bonaparte. Correspondance générale vers le Grand Empire 1806*. T. 6. Oprac. J.C. Casanova, F. Houdecek, E. Lerner, I. Delage. Paris 2009; *Napoleon Bonaparte. Correspondance generale. Tilsit, l'apogée de l'Empire 1807*. T. 7. Oprac. M. Kerautret, G. Madec, F. Houdecek, M. Baudouin, I. Delage. Paris 2010.

przez mu współczesnych stanowiły liczne pamiętniki z epoki. Problemem natomiast była ich narracja, w której książkę został oceniony przez pryzmat swojej postawy po bitwie pod Lipskiem w październiku 1813 r. oraz podczas powstania listopadowego. W przypadku służby wojskowej Sułkowskiego ciekawe okazały się pamiętniki żołnierzy, którzy służyli pod jego rozkazami. Dały one nam subiektywną, ale istotną ocenę jego walorów i umiejętności wojskowych⁶³. Tło wydarzeń historycznych oraz poszczególne epizody z życia księcia przybliżyła prasa z epoki.

Ramy czasowe pracy wyznaczyły lata życia księcia Antoniego Pawła Sułkowskiego: 1785—1836. Jej struktura ma charakter chronologiczno-problemowy. Podzielona jest na prolog, epilog i sześć rozdziałów, w których zostały omówione kolejne etapy życia i aktywności wojskowo-politycznej księcia Sułkowskiego.

W prologu zatytułowanym *Gospodarcze i polityczne podstawy potęgi rodu Sułkowskich w XVIII w.* omówiono działalność polityczną i publiczną rodu książąt Sułkowskich, a przede wszystkim przedstawicieli linii rydzyskiej (wielkopolskiej) rodziny — Augusta i Antoniego Sułkowskich. Charakterystyka i analiza przebiegu karier książąt Sułkowskich pozwoliły dostrzec wiele wspólnych czynników motywujących ich działalność publiczną i prywatną. Było to istotne dla szerszego zrozumienia źródła późniejszych ambicji Antoniego Pawła Sułkowskiego i umiejętnego stosowania przez niego wyniesionej z domu arystokratycznej strategii rodowej.

W rozdziale pierwszym, *Wychowanie i edukacja Antoniego Pawła Sułkowskiego*, opisane zostały okoliczności zawarcia drugiego małżeństwa Antoniego Sułkowskiego z Karoliną z hr. von Bubna und Littitz oraz narodzin Antoniego Pawła Sułkowskiego. Na podstawie dostępnych materiałów źródłowych przedstawiono jego młodość i wychowanie. Postarano się ocenić, na ile było to wykształcenie typowe dla grupy, z której się wywodził. Ponadto omówiono kwestię rodzaju wykształcenia, które nie predestynowało go do podjęcia służby wojskowej. Odpowiedzi na powyższe pytania pozwoliły dokonać próby rekonstrukcji systemu wartości wykształconego w Sułkowskim i tego, jaki miał on wpływ na jego dalsze postępowanie.

---

63 H. Dembiński: *Niektóre wspomnienia o działaniach korpusu polskiego pod dowództwem xiecia Józefa Poniatowskiego w roku 1813-tym przez naocznego świadka, Jenerała Henryka Dembińskiego, naówczas kapitana jazdy*. Paryż 1845; J. Kozłowski: *Historia 1 pułku a potem 9 pułku Wielkiego Księstwa Warszawskiego*. Poznań 1887; D. Chłapowski: *Pamiętniki. Wojny napoleońskie 1806—1813*. Poznań 1899; J. Daleki: *Wspomnienia mojego ojca żołnierza dziewiątego pułku Księstwa Warszawskiego*. Poznań 1903; H. Dembiński: *Pamiętnik*. T. 1. Warszawa 1903; A. Fredro: *Trzy po trzy*. Warszawa 1987; S. Broekere: *Pamiętniki z wojny hiszpańskiej 1808—1814*. Gdynia 2004.

W rozdziale drugim, zatytułowanym *Początek kariery wojskowej 1806—1808*, zaprezentowano motywy stojące za podjęciem przez Antoniego Pawła Sułkowskiego służby wojskowej oraz jego szlak bojowy. Cezury czasowe wyznaczone są przez ważne momenty w przebiegu służby księcia. W 1806 r., podjąwszy się wystawienia 1. pułku piechoty w ramach tworzącej się legii generała Jana Henryka Dąbrowskiego, wziął on udział w stopniu pułkownika w kampanii na Pomorzu w 1807 r. Były to działania kluczowe dla jego kariery, podczas których pozyskał opinię odważnego dowódcy zarówno wśród polskich, jak i francuskich przełożonych. Cezurę końcową rozdziału stanowi początek 1808 r., kiedy Sułkowski poślubił Ewę Kicką. Zwrócono przy tym uwagę na koneksje rodzinne, które dzięki temu uzyskał.

Rozdział trzeci, *Służba wojskowa w Hiszpanii 1808—1810*, zawiera analizę motywów decyzji Sułkowskiego o dalszym rozwoju kariery pod okiem Napoleona i w konsekwencji przejściu z 9. pułkiem piechoty na francuski żołąd. Następnie został opisany szlak bojowy księcia w Hiszpanii, do której książę wyruszył w 1808 r. w ramach Dywizji Polskiej (Księstwa Warszawskiego). W tej części pracy przedstawiono znaczenie odbytej kampanii hiszpańskiej dla jego dalszej służby. Ukazano ponadto, jak postrzegał Sułkowski tę wojnę — tj. jej ogólne znaczenie w polityce europejskiej, sposób jej prowadzenia oraz spojrzenie na Hiszpanię i ludność m.in. w sferze różnic kulturowych. Warte uwagi są jego bardzo krytyczne oceny w tych kwestiach i zestawienie ich z innymi opiniami wojskowych służących w Hiszpanii po stronie Napoleona. Cezurę końcową rozdziału stanowi 1810 r., kiedy Sułkowski uzyskał stopień generała brygady. Mimo tego sukcesu rozczarowany przebiegiem kampanii i brakiem możliwości bezpośredniego wykazania się przed Napoleonem postanowił wrócić do kraju. Ważna w tym rozdziale była próba nakreślenia portretu psychologicznego Sułkowskiego — młodego i nad wyraz ambitnego arystokraty — jego postrzegania kariery wojskowej oraz środków służących jej rozwojowi.

W rozdziale czwartym, *Droga do chwały — na czele brygady w wojnie 1812 r.*, przedstawiono udział Antoniego Pawła Sułkowskiego w życiu publicznym Księstwa Warszawskiego oraz proces zacieśniania współpracy z księciem Józefem Poniatowskim. Następnie został zarysowany szlak bojowy księcia na czele brygady kawalerii podczas kampanii 1812 r. Uwzględniono przy tym ocenę skuteczności Sułkowskiego jako dowódcy jazdy. Przeanalizowano także jego spostrzeżenia na temat odbytej kampanii rosyjskiej i związane z nią nadzieje na odbudowę Królestwa Polskiego w granicach przedrozbiorowych.

W rozdziale piątym, *Droga do wodza naczelnego — na czele dywizji w wojnie 1813 r.*, zarysowano okoliczności mianowania Sułkowskiego generałem dywizji oraz jego udział w kampanii 1813 r. Co więcej, korespondencja księcia była

cenna dla zrozumienia napięcia panującego wśród elit politycznych po przegranej kampanii 1812 r. i odczuwanej przez nią niepewności na temat przyszłych politycznych losów państwa w 1813 r. Najważniejszym punktem zwrotnym w służbie wojskowej Sułkowskiego były wydarzenia, które miały miejsce tuż po bitwie pod Lipskiem, kiedy po śmierci Józefa Poniatowskiego został mianowany Wodzem Naczelnym Wojska Polskiego. Jego postawa podczas sprawowania funkcji oraz podanie się do dymisji wzbudziły wśród współczesnych wątpliwości co do honorowego postępowania księcia. W rozdziale został zrekonstruowany przebieg wydarzeń po bitwie. Na tle obowiązujących wówczas norm honorowych przeanalizowano motyw, jakimi kierował się Sułkowski, podając się do dymisji. Rozważono także, jakie miało to dla niego konsekwencje oraz jak było postrzegane przez współczesne elity polityczne.

Rozdział szósty, *Wobec nowej rzeczywistości politycznej 1814—1818*, porusza kwestię postawy Sułkowskiego — jego motywów i planów względem dalszej działalności w czasie tworzenia się nowej rzeczywistości politycznej na ziemiach polskich w 1814 r., związanej z przegraną cesarza Napoleona i podjęciem sprawy polskiej przez cara Aleksandra I. Zwrócono tu uwagę na to, jak książę reagował na zachodzące zmiany polityczne i jak starał się dostosować do obecnej sytuacji w celu osiągnięcia jak największych korzyści, a więc z kim wszedł w alianse polityczne, gdy realizował swoje założenia. Wiązało się to z próbą rekonstrukcji postrzegania przez Sułkowskiego pojęcia patriotyzmu i służby wobec swojej ojczyzny. Ponadto podjęto starania, by odpowiedzieć na pytanie, na ile jego postępowanie było typowe w danej sytuacji politycznej dla środowiska, do którego należał, tj. elity politycznej i wojskowej. Przedstawiono także rezygnację Sułkowskiego w 1818 r. z dalszej służby w Królestwie Polskim, kiedy podał się do dymisji i wrócił do swoich dóbr w Rydzynie w Wielkim Księstwie Poznańskim. W tym kontekście interesujące było odpowiedzenie na pytanie, dlaczego postanowił zrezygnować ze służby wojskowej i jakie wydarzenia zmusiły go do tego kroku.

Rozważania zamyka epilog, zatytułowany *Działalność publiczna 1818—1836*, w którym dokonano analizy aktywności publicznej Sułkowskiego w latach 20. i 30. XIX w. W tym okresie książę występował w obronie polskiej narodowości: pełnił funkcję marszałka na trzech sejmach prowincjonalnych w 1827, 1830 i 1834 r. Dzięki temu stał się jedną z czołowych i cenionych postaci w Wielkopolsce, zwłaszcza dlatego, że starał się osobiście zabiegać u króla o prawa dla Polaków. Nakreślono też zaangażowanie Sułkowskiego w pracę organiczną. Należało przy tym wytłumaczyć, w jaki sposób w tym czasie postrzegał polskość, z jakimi zjawiskami ją utożsamiał i jakie wykorzystywał środki dla jej zachowania w Wielkim Księstwie Poznańskim. Jego zaangażowanie doprowadziło w latach 30. XIX w. do konfliktu z nowym naczelnym prezesem Wielkiego

Księstwa Poznańskiego — Eduardem Flottwellem. Rozważaniami objęto także postawę Sułkowskiego wobec powstania listopadowego i jego brak zaangażowania w polski zryw niepodległościowy. Tym samym dokonano całościowej oceny działalności publicznej księcia Antoniego Pawła Sułkowskiego w Wielkopolsce. Pracę uzupełniają liczne mapy i ilustracje oraz aneks, który przedstawia drzewo genealogiczne rydzynskiej linii książąt Sułkowskich.

W tym miejscu chciałbym podziękować mojemu mistrzowi — profesorowi Dariuszowi Nawrotowi — za okazaną opiekę i życzliwość oraz nieustającą od lat inspirację czasami napoleońskimi. Wyrazy wdzięczności i uznania kieruję pod adresem profesorów Jarosława Czubatego, Macieja Trąbskiego oraz Michała Baczkowskiego, których niezwykle cenne uwagi pozwoliły wzbogacić merytorycznie niniejszą pracę. Dziękuję doktorowi Grzegorzowi Madejowi za udostępnienie zbiorów prywatnych książąt Sułkowskich oraz fachową pomoc w rozszyfrowywaniu genealogicznych tajemnic rodu Sułkowskich. Przede wszystkim dziękuję z całego serca mojej Rodzinie i Przyjaciołom, na których olbrzymie wsparcie i wyrozumiałość mogłem zawsze liczyć.